

Mojca Šorn*

Epidemija španske gripe v Ljubljani: »Pričakujemo, da mestni magistrat občinstvu vendar kaj pove o tej bolezni«¹

IZVLEČEK

Članek v prvem delu oriše svet med špansko pandemijo, v nadaljevanju pa je osredinjen na kranjska mesta, s poudarkom na Ljubljani, in podeželje. Kljub pomanjkanju virov uspe na podlagi tiskanih virov do določene mere prikazati zdravstveno stanje prebivalcev, hkrati pa vsaj delno odgovori na vprašanje, ali so bili ti o epidemiološki situaciji dovolj dobro obveščeni in koliko so oblasti naredile za njihovo varnost. S podatki, ki bi razjasnili, kako so ljudje dojemali bolezen, ki je v tako kratkem času terjala toliko življenj kot nobena vojna in nobena lakota pred tem, kako so se z njo spopadli oboleli, kakšni so bili odzivi prebivalcev na (nezadostne) ukrepe oblasti ipd., avtorica ne razpolaga.

Ključne besede: Kranjska, Ljubljana, španska gripa, 1918–1919

ABSTRACT

THE SPANISH FLU EPIDEMIC IN LJUBLJANA: "WE EXPECT THE TOWN HALL TO TELL THE PUBLIC AT LEAST SOMETHING ABOUT THIS DISEASE"

The first part of the article at hand describes the world at the time of the Spanish flu pandemic, while in the continuation, it focuses on Carniolan cities with an emphasis on Ljubljana, as well as on the countryside. Based on printed sources – despite their scarcity –

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; mojca.sorn@inz.si

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0280 *Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju*, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

1 »Po domovini. Bolezni in prometne ovire,« *Novice*, 18. 10. 1918, [2].

it manages to illustrate, to some extent, the health situation of the population and at least partially answer the question of whether people were sufficiently informed about the epidemiological situation and what the authorities did to ensure their safety. The author does not have any information at her disposal that would shed light on how people perceived the disease that claimed as many lives in such a short period of time as no war or famine before it, how the infected coped with it, how the population reacted to the (insufficient) measures of the authorities, and so on.

Keywords: Carniola, Ljubljana, the Spanish flu, 1918–1919

I.

Slovenske dežele so bile konec 19. in v začetku 20. stoletja pretežno agrarne, vendar razmere, še posebej zaradi posestne strukture, niso omogočale razmaha in rasti kmetijske proizvodnje. Ta se je v obdobju pred prvo svetovno vojno sicer nekoliko izboljšala,² vendar podatki iz statistike za leto 1910 kažejo, da sta Kranjska in Spodnja Štajerska skupaj šteli le okrog 90.000 pravih kmetov.³ Drugače je bilo s slovensko živinorejo, ki je bila relativno dobro razvita. Med stanjem kmetijstva ter živinoreje v slovenskih deželah in glavnem deželnem mestu Kranjske pa nikakor ne moremo potegniti vzporednic, saj ljubljanska mestna občina ni posvečala večje pozornosti ne kmetijstvu v mestu ne kmetijski proizvodnji v okolici mesta, (zgolj) s kmetijstvom so se ukvarjali manj kot štirje odstotki njenih prebivalcev.⁴ Preskrba Ljubljane – predvsem z zelenjavo, sadjem, mlekom in moko – je bila skoraj povsem odvisna od zaledja oziroma od dnevnega prinašanja živil v mesto, ki ni imelo ne večjih skladišč ne hladilnic.⁵ V *Ljubljani po potresu* preberemo, da je mesto »glede vsakdanjih živil vezano edino le na okolico in mora mirno gledati, kako pobirajo Opatija, Trst in druga južna mesta še daleč nad Ljubljano in tudi v Ljubljani sami najboljša živila.«⁶

Stanje v preskrbi se je kmalu po začetku prve svetovne vojne drastično poslabšalo. Kljub temu da je avstrijska vlada ob začetku vojne, tako kot tudi vlade drugih

2 Jasna Fischer, »Zagate v kmetijstvu,« v: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992* (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 72 in 74.

3 France Kresal, »Struktura slovenskega gospodarstva,« v: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992* (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 108 in 109.

4 Milan Valant, *Ljubljana od 1895 do 1941* (Ljubljana: samozaložba, 1977), 5.

5 Marjan Drnovšek, »Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850–1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi,« v: Ferdo Gestrin, ur., *Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo* (Ljubljana: Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino in Zgodovinsko društvo Ljubljana, 1984), 228.

6 Fran Govekar in Miljutin Zarnik, ur., *Ljubljana po potresu (1895–1910)* (Ljubljana: Tiskarna Drag. Hribar, 1910), 106. Odstavka, ki orišeta kmetijstvo in živinorejo v slovenskih deželah in preskrbo v Ljubljani pred prvo svetovno vojno, v: Mojca Sorn, *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med veliko vojno* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020), 18–20.

držav, izdala prepoved izvoza določenega blaga,⁷ ki jo je narekovala skrb za redno kritje lastnih potreb, se je že kmalu pokazalo več težav.⁸ Prva je bila mobilizacija in posledično odsotnost moške delovne sile ter nenehno odvajanje velikih količin hrane v vojaške namene. Drugo težavo je predstavljalo dejstvo, da Avstrija ni bila žitna dežela, pri čemer so izjemo predstavljale srednja in zahodna Češka, Moravska, del Zgornje ter Spodnje Avstrije, hude in dolgoročne posledice v preskrbi prebivalcev Avstrije pa je predstavljala ruska invazija v vzhodno Galicijo, imenovano tudi avstrijska žitnica. Preskrba države je skoraj na vseh področjih temeljila na ogrskem delu, ki je zaradi zaščite lastnih veleposestnikov nasprotoval uvozu žitaric (predvsem) iz Italije, hkrati pa se je do avstrijskega dela države glede pošilk živil obnašal zelo mačehovsko.⁹ Avstrija je tako ostala prepuščena uvozu,¹⁰ kar je zanj pomenilo pravo katastrofo. Pri nakupu pomembnih gospodarskih in prehranskih artiklov ji preglavic namreč niso povzročale zgolj izvozne prepovedi, temveč tudi britanska zavora.¹¹ Ker je državno gospodarstvo, ki je imelo vse znake tipičnega vojnega gospodarstva¹² in je bilo pravo nasprotje predvojnega klasičnega kapitalističnega gospodarstva,¹³ od začetka vojne poslovalo brez rezervnih zalog, so se pomirjevalne besede, da je hrane dovolj, kmalu izkazale za zmotne, sprejete uredbe¹⁴ pa za nezadostne. Do pomanjkanja osnovnih živil je prišlo že konec leta 1914, iz leta v leto se je le še poglobljalo, cene pa so rastle in rastle.¹⁵ Ljudje so bili izčrpani od pomanjkanja in lakote, čedalje nižjega življenjskega standarda, fizičnih naporov in psihičnih stisk ter nenehnega strahu.¹⁶ Vse to je vplivalo na njihov imunski sistem in kondicijo. Ko so dočakali leto 1918, ki je že nakazovalo konec vojne in trpljenja, se je v njihova »izmučena srca hotelo vseliti upanje, da srečno prebrodimo vojne strahote. / ... / Toda preden nam je zasijalo sonce, je naše slovenske kraje zatemnel črn oblak: pljučna kuga – »španska gripa«! Zaradi nje so ljudje cepali v smrt kakor muhe.«¹⁷

7 Več v »Izvozne prepovedi,« *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 9. 1914, 100–02.

8 Oris preskrbe drugih evropskih držav podaja Jože Šorn, »Slovinci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni,« *Zgodovinski časopis* 35, št. 1-2 (1981): 57–81.

9 Gl. Vilma Brodnik, *Preskrba Ljubljane z živili med 1. svetovno vojno*. Diplomsko delo (Ljubljana, 1988), 13, 15.

10 Pomembno se mi zdi poudariti, da so pogajanja z Ogrsko, »pri katerih se bo določil definitivno naš delež na ogrskem pridelku«, potekala ves čas vojne. Gl. »Iz seje državnega sveta za prehrano,« *Domoljub*, 1. 11. 1917, 518.

11 Podrobneje o zavori oziroma blokadi (nem. Hungerblockade) Stephen Pope in Elizabeth-Anne Wheal, *Dictionary of the First World War* (Barnsley: Pen & Sword Military Classics, 2003), 74. O pomorskem prometu pred prvo svetovno vojno gl. V[inko] Šarabon, »Svetovni promet po morju,« *Čas*, zv. 3 (1915), 146–57.

12 O vojnem gospodarstvu v avstrijski polovici in ogrski polovici monarhije Jože Šorn, *Slovensko gospodarstvo v poprebratnih letih 1919–1924* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997), 21–25, 25–27. Gl. tudi Petra Svoljšak in Gregor Antoličič, *Leta strahote. Slovenci in prva svetovna vojna. Z okvirnima črticama Ivana Cankarja in predgovorom Toneta Partljiča* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2018), 393 sl.

13 J. Šorn, »Slovinci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni,« 57.

14 Gl. *Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko / Landesgesetzblatt für das Herzogtum Krain* (Ljubljana = Laibach, 1914). Gl. tudi *Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru* (Dunaj, 1914).

15 Oris stanja v preskrbi od začetka prve svetovne vojne v M. Šorn, *Pomanjkanje in lakota*.

16 Oris zdravstvenih razmer ibidem, 199–227. Gl. tudi Dunja Dobaja, *Za blagor mater in otrok. Zaščita mater in otrok v letih 1919–1941* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018).

17 Ilka Vašte, *Podobe iz mojega življenja* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1964), 129.

Članek, ki najprej prikaže svet med špansko pandemijo, se v nadaljevanju osredinja na Kranjsko in poskuša predstaviti, kako se je od vojne izčrpana Ljubljana, ki je zaradi bližine fronte nosila veliko breme zdravljenja vojakov, znašla v vihri bolezni. Oris razmer delno odgovori tudi na vprašanje, kako so bili z zdravstveno situacijo seznanjeni prebivalci deželnega stolnega mesta in ali so oblasti naredile dovolj za njihovo varnost. S podatki, ki bi razjasnili, kako so ljudje dojemali bolezen, kakšni so bili njihovi odzivi na ne/ukrepanje oblasti, kakšen je bil njihov pogled na socialno-zdravstveni položaj (za zdaj) ne razpolagam. Pridružujem se mnenju mnogih drugih avtorjev, da je dediščina obdobja, ki ni navdihnilo »no songs, no legends, no work of art. Even fundamental facts were meagre,«¹⁸ za zgodovinarje zelo skromna. Neobstoj arhivskih virov lahko pojasnimo kot posledico nefunkcionalnega sistema avstroogrške države, ki je bila na začetku pandemije že tik pred razpadom, odsotnost tiskanih virov pa si lahko razlagamo kot posledico fokusiranja dnevnega časopisja na nastajanje nove države SHS, ki je sovpadlo z vrhuncem krize zdravstvene situacije. Pri delu sem si tako pomagala tudi s strokovnimi besedili, napisanimi neposredno po koncu prve svetovne vojne oziroma pandemije, in zgodovino pisnimi deli novejših letnice, ki predstavljajo doprinos k raziskovanju različnih vidikov t. i. španke, v angleškem jeziku mnogokrat poimenovane *Spanish Lady*.¹⁹

V pandemiji nove različice A virusa influence, katere krivec ni bila zgolj sama vojna oziroma njene posledice – pomanjkanje, lakota, podhranjenost, premiki okuženih oseb, pomanjkanje zdravstvenega osebja in zdravil, temveč ne nazadnje tudi vremenske nepravilnosti – visok odstotek vlage in nizke temperature,²⁰ se je med leti 1918–1920 po svetu okužilo več kot pol milijarde ljudi,²¹ po ocenah jih je od teh v letu dni umrlo

18 Richard Collier, *The Plague of the Spanish Lady. The Influenza Pandemic of 1918–1919* (London: Macmillan, 1974), 304. Tukaj opozarjam na poudarek Katarine Keber, da je španska gripa kljub vsemu »globoko umeščena v zgodovinski spomin posameznih družin.« – Tatjana Pirc in Katarina Keber, *Na zgodovinske epidemije bom odslej gledala drugače* [Elektronski vir] (Ljubljana: Radiotelevizija Slovenija javni zavod, 2020), <https://val202.rtvsl.si/2020/04/medeljski-gost-206/>, pridobljeno 23. 8. 2021.

19 Ibid.

20 Nina Kalčič, »Španska gripa,« *Zdravstveno varstvo* 41, št. 7-8 (2002): 258. Nina Kalčič, Španska gripa ali »Kadar pride žito v dobro zemljo in je ugodno vreme, tedaj je zrno veliko, zrno je debelo in močno, ravnotako tudi influenčni bakterije. Kadar pridejo zanje ugodne razmere, tedaj se namnože in okrepe, da ne omagajo zlepa.« *Diplomska naloga* (Ljubljana, 2001). Gl. tudi »Po domovini. Kako se obvarujemo španske bolezni?«, *Novice*, 17. 10. 1918, [2].

21 Katarina Keber, »Epidemija v šolskih klopih. Primer španske gripe leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru,« *Kronika* 65, št. 1 (2017): 67. O španski gripi v Istri gl. Danijela Doblanović Šuran, Gabriela Braič, Mirjana Flego, Davor Salihović in Monika Zuprič, »Kretanje i uzroci smrtnosti u deset istarskih župa u razdoblju od 1910. do 1923,« v: Petra Svolišak, ur. *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte = Istra v Veliki vojni: glad, bolezn, smrt* (Koper = Capodistria: Histria Editiones, 2017), 76–78.

med 50 in 100 milijonov,²² na azijski celini je samo v Indiji umrlo 17 milijonov oseb,²³ v Evropi pa okoli dva milijona. Nobena vojna, nobena lakota v tako kratkem času ni terjala toliko življenj ...²⁴

Kljub temu so pandemijo z vidika historiografije zasenčile raziskave političnih, vojaških, tudi socialnoekonomskih aktivnosti in stanj tega obdobja. Hrvaški zgodovinar Nikola Anušić je zapisal, da je še vedno težko najti pregled svetovne zgodovine, ki bi španski gripi posvetil kaj več kot le nekaj vrstic, in da niso redke niti študije, ki obravnavajo prvo svetovno vojno, a smrtnega pohoda »pljučne kuge« ne omenjajo.

Zanimanje za špansko gripo se je nekoliko okrepilo po azijski (1957/58) in hongkonški (1968/69) gripi. Takrat so se začele pojavljati študije s področja antropologije, demografije, geografije, medicine idr., ki obravnavajo teme, povezane z izbruhom in širjenjem te bolezni, še posebej pa z njenimi posledicami. Historiografske raziskave so večinoma deskriptivne narave, prikazujejo potek pandemije in do določene mere obravnavajo družbene odzive na izredno stanje, ki ga je izzvala. Poudariti je treba, da več raziskav o t. i. španjolki beležimo v tistih državah, ki v veliki spopad niso bile neposredno vpletene ali se ta ni odvijal na njihovih tleh (Združene države Amerike, Norveška, Irska), saj imajo več ohranjenega arhivskega gradiva. Fenomen španske gripe je slabše raziskan v državah srednje, vzhodne in jugovzhodne Evrope, v katerih je administrativni aparat proti koncu prve svetovne vojne postajal vse manj agilen, v skladu s tem pa je pešalo tudi beleženje oziroma zbiranje zdravstvenih podatkov.²⁵

II.

Nenavadna oblika gripe se je pojavila v zadnjem letu vojne, spomladi 1918, v vojaškem oporišču Camp Funston v Fort Rileyju, v Kansasu v Združenih državah Amerike.²⁶ Bolezen, ki so jo ameriški vojaki prenesli v Francijo, se je kmalu razširila po Evropi.²⁷ Večina držav podatkov o okuženih in umrlih zaradi strateških in taktičnih

22 Keber, »Epidemija v šolskih klopek,« 67. Robert Gerwarth, *The Vanquished. Why the First World War Failed to End, 1917–1923* (London: Penguin Books, 2017), 48. Gl. tudi Catherine Rollet, »The 'Other War' II: Setbacks in Public Health,« v: Jay Winter in Jean-Louis Robert, ur., *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin: 1914–1919* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 480–86. Iva Milovan Delić, »'Liječenje' španjolske gripe 1918. i 1919. u Pokrajinskoj bolnici u Puli: socijalna komponenta pandemskog bolničkog mortaliteta,« v: Petra Švoljšak, ur., *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte = Istra v Veliki vojni: glad, boleznii, smrt* (Koper = Capodistria: Histria Editiones, 2017), 183, predvsem op. 1. Gl. tudi Petra Švoljšak, »Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub (žrtev) med 1. svetovno vojno,« v: Stane Granda in Barbara Šatej, ur., *Množične smrti na Slovenskem. Zbornik referatov: 29. Zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola, 22.–24. 10. 1998* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999), 236 in 237, ki navaja konkretnije podatke. Miha Likar, *Usoda nalezljivih bolezni* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1981), 127, piše, da je med pandemijo španske gripe umrlo 20–25 milijonov ljudi.

23 Kalčič, »Španska gripa,« str. 258.

24 Ibid. Prim. Jörn Leonhard, *Pandora's Box. A History of the First World War* (Harvard University Press, 2018), 825.

25 Nikola Anušić, *U sjeni velikog rata. Pandemija španjolske gripe 1918–1919 u sjevernoj Hrvatskoj* (Zagreb: Srednja Europa, 2015), 1 in 2. Katarina Keber, »Španska gripa leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru,« v: *1918 v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi* (Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2018), 72.

26 Glede izvora španske gripe se pojavlja še ena teorija, ki kaže na Kitajsko, in več domnev. Več v Kalčič, *Španska gripa*, 9.

27 Milovan Delić, »'Liječenje' španjolske gripe,« 183.

razlogov ni delila z javnostjo, nevtralna Španija pa je aprila objavila, da je obolelih 8 milijonov ljudi – in tako je gripa dobila svoje ime.²⁸ Poletje 1918 je sicer prineslo zatišje, vendar v zapisu Richarda Collierja preberemo: »The strange illness now manifesting itself was as yet only a vague disquieting rumour, heard as second-hand. / ... / If the flu came around again this fall, it didn't look like being serious; only this morning, The New York Times, quoting Health Commissioner Royal Copeland, had assured its readers: 'City is Not in Danger from Spanish Grip' – though the Commissioner did advise that any fellow kissing a girl would be wiser to do it through a handkerchief. / ... / As far as many fearful citizens were concerned, the epidemic was due assume such dire proportions that nothing could stop it. Already they had observed signs and portents that told them the worst.«²⁹

Prve notice o nevarni bolezni so bile v slovenskem časopisju objavljene maja 1918, v *Straži* so zapisali: »Na Španskem divja neznana kuga. Dosedaj je obolelo v Madridu 80.000 ljudi, v Barceloni pa 30.000.«³⁰ *Slovenski narod* je julija nekoliko bolj gostobesedno opisal potek bolezni, ki jo je vrednotil kot zelo nalezljivo, vendar ne posebej nevarno,³¹ septembra pa je zapisal: »Ni še dolgo tega, kar se je v Evropi pojavila nova bolezen, neke vrste hripa ali huda influenza, ki je ponekod nastopila mileje drugod huje, da, zahtevala je celo smrtnih žrtev. Na Španskem, kjer so jo zasledili najprej, menda ni storila zlega, dosti huje se je razpasla v Švici / ... /, hudo razsaja na Švedskem.«³²

Oktober je v *Slovenskem narodu* in *Slovenecu* sledilo nekaj kratkih, a skrb zbujajočih notic, ki so prihajale iz Nemčije. V Berlinu in Stuttgartu je za špansko boleznijo vsak dan zbolelo več 100 ljudi.³³ V Münchnu je za špansko gripo zbolelo 25.000 do 30.000 ljudi, od tega 7.000 učencev ljudskih šol. Nič manj spodbudne niso bile niti novice iz Francije. V Parizu je v tretjem tednu oktobra zaradi španske gripe umrlo 700 ljudi, 300 več kot teden pred tem.³⁴ Španska gripa je razsajala tudi v Italiji, v Milanu je na primer zbolelo 80.000 ljudi.³⁵

V Budimpešti je za špansko gripo 17. oktobra 1918 zbolelo 975 ljudi, 72 jih umrlo, dan kasneje je zbolelo 1.000 ljudi, umrlo jih je 73.³⁶ V mesecu oktobru naj bi bilo tam 100.000 obolelih.³⁷ Situacija je bila podobna tudi na Dunaju, kjer je od 1. septembra do 19. oktobra 1918 po podatkih *Slovenca* umrlo 3.945 ljudi, večina je bila stara od 20 do 30 let. Med temi je bilo 75 odstotkov žensk in le 25 odstotkov moških.³⁸

»Ta nova bolezen« je našla pot tudi na Kranjsko in v Ljubljano. *Slovenec* je 6. julija v prispevku Španska bolezen ima hitre noge skopo poročal: »Pojavila se je tudi

28 Zvonka Zupanič Slavec, »Ivo Pirc,« *Na fronti*, št. 5 (2008): 57 in 58.

29 Collier, *The Plague of the Spanish Lady*, 22 in 30.

30 »Kuga v Španiji,« *Straža*, 31. 5. 1918, 4.

31 »Dnevne vesti. O španski bolezni,« *Slovenski narod*, 5. 7. 1918, 3.

32 »Dnevne vesti. Španska bolezen,« *Slovenski narod*, 30. 9. 1918, 5.

33 »Dnevne novice. Za špansko boleznijo,« *Slovenec*, 19. 10. 1918, 4.

34 »Dnevne novice. Španska bolezen v inozemstvu,« *Slovenec*, 21. 10. 1918, 4.

35 »Dnevne novice. Za špansko boleznijo,« *Slovenec*, 19. 10. 1918, 4.

36 »Dnevne novice. Španska bolezen v Budimpešti,« *Slovenec*, 18. 10. 1918, 4. »Dnevne novice, španska bolezen na Dunaju in v Budimpešti,« *Slovenec*, 21. 10. 1918, 4.

37 »Dnevne vesti. Španska bolezen.« *Slovenski narod*, 30. 9. 1918, 5. Gl. Collier, *The Plague of the Spanish Lady*, 85.

38 »Dnevne novice. Epidemična influenza na Dunaju,« *Slovenec*, 30. 10. 1918, 3.

v Ljubljani. Isto poročajo tudi iz Zagreba.«³⁹ *Domoljub* pa je nekaj dni kasneje, 11. julija 1918, zapisal: »Španska bolezen, ki je podobna influenci, se je pojavila tudi v Ljubljani. Traja 4 do 5 dni. Njeni znaki so rahla mrzlica, glavobol, bolečine v grlu in močen katar.⁴⁰ Konec septembra, tik pred izbruhom kritičnih razmer na Kranjskem, je *Slovenski narod* dostavil: »Upajmo, da se španska bolezen pri nas ne pojavi v tako hudi obliki, kakor marsikje drugod.«⁴¹

Pandemija je zaradi nenadnosti in visoke smrtnosti zbegala oblasti in civiliste, čeprav je zaslediti zapise, ki navajajo, da »bolezen ni nova, le pozabljena je. Zadnji krat je razsajala podobno kakor letos po vsem svetu v letih 1889 in 1890. Že v srednjem veku so tožili o nalezljivosti te bolezni in zgodovina nam kaže, da potuje ta bolezen po svetu približno vsakih 20 do 30 let. Potem pa zopet miruje. Morda straši le v tem ali onem kraju, ne širi se pa po celih deželah, ali morda celo po celih delih sveta. In ker ljudje tekem 30 let na bolezen že kar pozabijo, ji navadno dajo vsakokrat, kadar zopet izbruhne, drugo ime.«⁴²

Mednarodni urad za »gojitev javnega zdravja« v Parizu je 10. julija 1919 na posamezne države naslovil anketo *Vprašanja, tikajoč se razširjanja gripe /španska bolezen/ od 1918–1919*. Urad, ki je prosil za povratno informacijo (statistiko s komentarjem), so zanimale vse podrobnosti, ki so se nanašale na bolezen:

1. Razdelek A se je zanimal za epidemiološko sliko: kdaj in kje se je bolezen pojavila, kako je potekala, koliko je bilo obolelih, koliko jih je umrlo. Pri štetju je bilo treba upoštevati vse žrtve pljučne gripe, nujno je bilo specificirati, ali so bili umrli z dežele ali iz mest, kakšen je bil njihov socialni status, koliko so bili stari, katerega spola so bili itd.
2. Razdelek B je pod drobnogled vzel patologijo: ali je bolezen napadla zgornje dihalne organe; ali so bili že v prvi fazi bolezni prizadeti tudi spodnji organi dihal, posebno pljuča; ali in kako pogosto so bolniki trpeli zaradi vnetja pljuč, bronhitisa, motenj v krvnem obtoku, pljučnega edema itd. Zdravnike je anketa nagovarjala, naj sporočijo vse podrobnosti o poteku bolezni in ne pozabijo navesti starosti umrlih, opisati njihove konstitucije, pripisati bolezni, ki so jih napadle poleg ali zaradi gripe.
3. Razdelek C je bil etiološke narave, med drugim je naprošal, naj države predložijo »definitivne in provizorične« rezultate bakterioloških preiskav. Pristojni naj bi tudi sporočili, ali so našli razliko med nalezljivostjo navadne in pljučne gripe, razliko med gripo prvega in drugega vala itd. Anketirance so spraševali, ali je gripa eno osebo lahko napadla večkrat; ali je bila gripa, če je drugič napadla človeka, bolj mila; ali je človek, ki je gripo preživel, proti njej imun; koliko časa traja imunost; ali je za gripo manj obolelih oseb, ki so se zdravile z arsenikom, kininom ali salvarsanom.

39 »Ljubljanske novice. Španska bolezen ima hitre noge,« *Slovenec*, 6. 7. 1918, 5.

40 »Domače novice. Španska bolezen,« *Domoljub*, 11. 7. 1918, 292.

41 »Dnevne vesti. Španska bolezen,« *Slovenski narod*, 30. 9. 1918, 5.

42 »Zdravstvo. Nova ali španska bolezen,« *Domoljub*, 7. 11. 1918, 467.

4. Razdelek D je vseboval vprašanja, ki so se nanašala na protiepidemiološke ukrepe ali njihov učinek: »Ali so zatvoritev javnih lokalov, desinfekcija in druge razmere upraviteljskega reda zadržali korak epidemije? Ali je zadrževanje prometa na mejah, po zemlji in po morju, bilo zares koristno? Ali je bila klausura absolutno zavarovanje proti bolezni ali ne? / ... / Ali ste opazili dobre rezultate v rabi mask ali preventivnih zdravil?«⁴³

Iz vprašalnika je jasno razvidno, da sta bila leta 1918 dve »invaziji« španske gripe. Prva, »primitivna in v splošnem nenevarna /španska gripa/«, je trajala od pomladi do poletja 1918, zato so jo poimenovali »spomladansko-poletna«, druga, »sekundarna in hudobna /pljučna gripa/«, se je širila od julija do decembra 1918, zato so jo poimenovali »poletna-jesenska«. Ta je, kot že omenjeno, prizadela tudi Kranjsko in Ljubljano.⁴⁴ Mnenja o intenziteti t. i. tretjega vala so deljena. Likar na primer piše, da je bil ta val najhujši: »Pri nas je bil poletni blag val, hujši pa se je začel novembra. Sledil je kratek presledek, spomladi 1919 pa smo dobili še hujši val.«⁴⁵ Tretji val je bil v naših krajih v začetku leta 1919 dejansko prisoten in zabeležen, vseeno pa prevladuje ocena, da je »epidemična influenza« takrat terjala znatno manj žrtev.⁴⁶

Glede na tuberkulozo, ki je do takrat ogrožala predvsem socialno šibkejše sloje, je bila španska gripa bolj egalitarna,⁴⁷ čeprav bolj prizanesljiva do moških kot do žensk⁴⁸ (v posebni nevarnosti so bile nosečnice, mnogo obolelih je namreč splavilo)⁴⁹ in bolj nepopustljiva do mladih in krepkih. Inkubacijska doba je trajala od 24 ur do devet dni.⁵⁰ Simptomi so bili glavobol, mrzlica, bolečine v mišicah, trganje po kosteh pa tudi bruhanje in driska. Pogosto je bilo vnetje dihalnih poti in sluznice, obolele je mučil suh kašelj. Mnogim je gripa prešla v kataralno pljučnico. Bolniki so bili izčrpani, imeli so povišano telesno temperaturo (tudi do 40 stopinj): »S strahom so znanci tiho, za ozko špranjo odpirali vrata bolniške sobe, kjer sem ležala z otrokoma, in skozi špranjo so se poslavljali od mene, ki sem bila v njihovih očeh že zapisana smrti za ‚špansko kugo‘. Trije zdravniki, ki sem jih bila klicala k bolnemu možu [ki je bolezni tudi dejansko podlegel, op. av.], so se strinjali – v sodbi, da umrem še pred njim, saj sem padala iz omotice v omotico in zaradi visoke vročine se mi je bledlo.«⁵¹

43 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, f. 1693, št. 693, 694, Vprašanja, tikajoč se razširjanja gripe /španska bolezen/ od 1918–1919 (Pariz, 10. 7. 1919).

44 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, f. 1693, št. 693, 694, Vprašanja, tikajoč se razširjanja gripe /španska bolezen/ od 1918–1919 (Pariz, 10. 7. 1919). M. Šorn, *Pomanjkanje in lakota*, 228–30.

Več o prvem (marec–julij 1918) in drugem valu (avgust 1918 – januar 1919) v Anušič, *U sjeni velikog rata*, 43–46.

45 Likar, *Usoda nalezljivih bolezni*, 126.

46 V Collier, *The Plague of the Spanish Lady*, 287, preberemo: »On New Year's Day, 1919, the people awoke to a world largely purged of its sickness. To be sure, some regions had still to experience the pandemic's full virulence for the first time. As late as 26 May 1919, the disease, re-christend »Indian Flu«, hit Bristol Bay, Alaska, with the fury of an Arctic blizzard – twelve days after claiming 15.000 lives on the tiny island of Mauritius. But most of the world was free: to mourn their dead, to take up their lives anew, to count the cost of an unparalleled devastation.«

Morda ni odveč omeniti, da je influenza ponekod vztrajala še leta 1920 oziroma je žrtve terjala tudi v tem letu.

47 Več Milovan Delić, »'Liječenje' španjolske gripe«, poglavje Socijalna komponenta bolničkog mortaliteta.

48 *Slovenski narod* je zapisal, da so verjetno »ženske s postrežbo obolelih, potem pa tudi vsled mnogih potov in dolgega čakanja pri aprovizacijah, infekciji bolj izpostavljene.« – »Zdravstvo v Ljubljani«, *Slovenski narod*, 31. 10. 1918, 5.

49 Collier, *The Plague of the Spanish Lady*, 263.

50 Julija Pantić, Marijan Marijan in Andrija Lovrić, »Španjolska gripa u Zagrebu«, *Povijest u nastavi* 4 (2006): 109.

51 Vašte, *Podobe iz mojega življenja*, 131.

Najbolj prepoznaven simptom španke je bila epistaksa – krvavitev iz nosne votline, ki je bila pri mnogih bolnikih zelo intenzivna:⁵² »Somehow, sixteen-year-old Laura Riva, in Valdagno, Italy, couldn't convey to Dr Papesso how very ill she felt: for two days her head had been clenched by a migraine so intense she couldn't even open her eyes or bear to be touched. She was sweating and near-delirious, and when Papesso made her sit up in bed, she refused. Convinced this was mere teenage caprice, the hard-pressed doctor grasped her arms and shook her like a rag doll – at once provoking a massive nose-bleed.«⁵³

Bolniki z blažjo obliko gripe so okrevali v dveh ali treh dneh, mnogi, ki jih je doletela težja oblika z eno ali več navedenimi komplikacijami, so bili v življenjski nevarnosti.⁵⁴ Najbolj pogost vzrok smrti pri španski gripi je bila odpoved srca in pljuč.⁵⁵ Smrt je nastopila hitro, po navadi v petih dneh od pojava simptomov.⁵⁶

Med pandemijo je bila v večini držav situacija povsem kaotična. Bolne matere niso mogle skrbeti za zdrave in bolne člane družine. Zdravniško osebje, ki ga je bilo ponekod težje najti kot zmrzal v avgustu,⁵⁷ je bilo preobremenjeno. Zgodbe zdravnikov, ki so bili na robu svojih moči in zdržljivosti, so si bile na las podobne: »Each morning, after ran all-night round / ... / slumped against the bathroom mirror, as drugged as a man in sock, fast asleep in the act of shaving.«⁵⁸ Nič lažje ni bilo niti medicinskim sestram in negovalkam: »Some nurses from New York's Henry Street Settlement were even locked in houses or kidnapped by desperate relatives – and one, with only two months training, was offered \$100 dollars a week to tend a wealthy New Yorker and his wife. (The standard pay for a trained nurse was \$50 a month).«⁵⁹ Podobno je veljalo za farmacevte: »The pharmacists, too, were rushed off their feet. Most, by government order, kept open at least until midnight, and at weekends, too ... «⁶⁰ *Novice* so poročale, da na Dunaju niti »za drag denar ni dobiti v bolnišnici ali kakem zdravilišču postelje«.⁶¹

Zdravstveno osebje se je proti španski gripi v glavnem borilo z aspirinom⁶² in acetilsalicilno kislino, pa tudi s kisikom (za inhaliranje). Časopisje je poleg takšnih informacij odkrivalo tudi posamezne »optimistične in spodbudne« vesti. V zdravniški reviji *Wiener klinische Wochenschrift* je dr. Markovič objavil prispevek, v katerem je

52 Več o patologiji in komplikacijah, povezanih s špansko gripo, v Anušič, *U sjeni velikog rata*, 22–27.

53 Collier, *The Plague of the Spanish Lady*, 70.

54 »Zdravstvo v Ljubljani,« *Slovenski narod*, 31. 10. 1918, 5.

55 Pantič, Marijan in Lovrič, »Španjolska gripa u Zagrebu,« 109.

56 Milovan Delić, »'Liječenje' španjolske gripe,« 185. Gl. tudi »Zdravstvo. Nova ali španska bolezen,« *Domoljub*, 7. 11. 1918, 467.

57 Collier, *The Plague of the Spanish Lady*, 102.

58 *Ibid.*, 101.

59 *Ibid.*, 120.

60 *Ibid.*, 185.

61 »Širom sveta. Španska bolezen,« *Novice*, 17. 10. 1918, [2].

62 »Nemška vlada je dobavila avstrijski vladi in Rdečemu križu 5000 kilogramov aspirina kot sredstvo proti španski bolezni.« – »Po domovini. Španska bolezen,« *Novice*, 17. 10. 1918, [2].

javnosti sporočil, da mu je uspelo najti zdravilo, »s katerim se španska mrzlica odpravi v 24 urah. Bolnik mora takoj, ko mu začne rasti vročina, vzeti 0,3 do 0,6 grama kalomela in vsakih 4 do 5 ur nato pol grama aspirina, pomešanega z enim decigramom kofeina. To zdravilo se sme jemati samo po zdravniškem navodilu, ker so slučajji, v katerih lahko postane kalomel zelo nevaren.«⁶³

Zdravniku in učenjaku dr. Vladimirju Schulzu iz Budimpešte naj bi se »posrečilo sestaviti serum, s katerim je z uspehom cepil za špansko boleznijo obolele osebe. Doslej je cepil s serumom 14 vojakov in bolniki so bili po 24 urah ne samo prosti mrzlice, marveč niso kazali prav nobene sledi več o bolezni.«⁶⁴

Doktor Häusle iz Feldkirchna pa je stavil na peso: »Bolniku naj se da v teku šest do osem ur velik krožnik pese v solati. Pravi, da je videl mnogo bolnikov, ki so imeli zvečer 40 stopinj vročine, ko so pa jedli peso, so bili drugega jutra popolnoma zdravi.«⁶⁵ V stanju brezupa so obolelim priporočali tudi kininsko sol in razne rastlinske zvarke.⁶⁶

Vprašanje, kako so te in podobne časopisne novice sprejeli ljudje, ostaja odprto, se jih je pa nemalo boleznijo želelo izogniti tako, da so se zaprli med štiri stene, kar je imelo (pre)večkrat negativne posledice: »Thousands fell into the same trap, immuring themselves behind windows tight-shut or even nailed down, behind doors screened by heavy baize curtains, kerosene heaters that consumed every vestige of oxygen going at full blast. In Citerno, Italy, one well-to-do woman, who had sealed every chink in her shutters with cotton-wool, died of suffocation as much as Spanish flu.«⁶⁷

Proti bolezni se ni borilo le zdravstveno osebje, temveč tudi oblasti, ki so si pomagale z različnimi ukrepi. Na splošno sta bila v praksi najbolj poznana dva – poleg splošne prepovedi zbiranja ljudi, v kontekst katere je spadalo tudi zapiranje šol, gledališč, zabavišč,⁶⁸ je bila pogosto uporabljena tudi zapoved o izolaciji obolelih (do 48 ur po padcu temperature) – »In many cities, the sick were as isolated as in the Middle Ages, when plague-stricken houses were marked out by a red cross and the legend 'God have mercy upon us!' Now a red or a yellow flag, or a large white sticker marked 'I', prompted the same reactions«⁶⁹ – in prijavi vseh teh primerov pristojnim organom.⁷⁰

63 »Dnevne novice. Zdravilo proti španski bolezni,« *Slovenec*, 21. 9. 1918, 5.

64 »Dnevne novice. Serum proti španski bolezni,« *Slovenec*, 12. 10. 1918, 4. Gl. tudi »Domače novice. Španska bolezen,« *Domoljub*, 10. 10. 1918, 431. »Po domovini. Serum proti španski bolezni,« *Novice*, 13. 10. 1918, [2].

Opozorila bi, da cepivo ni bilo relevantno, saj dr. Schulz takrat še ni vedel, da je povzročitelj gripe virus.

65 »Razne stvari. Španska bolezen,« *Slovenski narod*, 14. 10. 1918, 4.

66 Anušič, *U sjeni velikog rata*, 34, 35.

67 Collier, *The Plague of the Spanish Lady*, 75, 76.

68 »Dnevne novice. Španska bolezen v inozemstvu,« *Slovenec*, 21. 10. 1918, 4.

69 Collier, *The Plague of the Spanish Lady*, 84.

Léon Bernard, ki je leta 1929 komentiral ukrepe, uvedene med pandemijo, je zaključil, da bi bili ti, glede na to, da se je bolezen širila aerosolno, uspešnejši, če bi vključevali nošenje mask v javnosti, kar je bilo zapovedano v nekaterih delih Združenih držav Amerike idr. V Avstraliji je bilo nošenje maske obvezno za vse prebivalce, ne le za tiste, ki so bili po službeni dolžnosti v stiku z ljudmi. Gl. Rollet, *The »'Other War'«* 480–85. Collier, *The Plague of the Spanish Lady*, 192.

70 Anušič, *U sjeni velikog rata*, 39.

V Berlinu so se oblasti proti pandemiji borile predvsem na ravni preventive, nasveti so se nanašali na osnovno higieno (umivanje rok, grgranje), priporočeno je bilo izogibanje množicam. Tudi v Londonu so bile intervencije povezane z izdajanjem raznih priporočil (kako prezračevati kinodvorane ipd.), lokalne oblasti so uvedle domačo nego, odpirale so lokale, kjer so stregli juho tistim, ki si toplega obroka drugače niso mogli zagotoviti, skrbele so za postavljanje začasnih, nadomestnih klinik itd. V Parizu so priporočali in prakticirali dezinfekcijo in izolacijo, uvedli so prepoved zbiranja itd. Zdravnikom sta na pomoč priskočili policija in vojska.

V Budimpešti so zaradi španske bolezni odredili, da smejo v gledališčih in kinematografih prodati le vsak drugi sedež,⁷¹ kmalu pa je župan pozval občinstvo, da naj ne obiskuje javnih lokalov.⁷² Na Dunaju so po navodilih deželnega zdravstvenega sveta sredi oktobra zaprli vse šole,⁷³ v drugi polovici oktobra pa je nižjeavstrijsko namestništvo zapovedalo, da se morajo za nedoločen čas zapreti tudi gledališča, koncertne dvorane,⁷⁴ varieteti, odpovedane so bile konjske dirke in vse druge prireditve.⁷⁵ Javna zabavišča, gledališča, kinematografe so zaprli tudi v Trstu.⁷⁶ Vlada je obljubila, da bo v bolnišnicah za bolnike s špansko gripo pripravila sobe za karanteno, po potrebi pa naj bi v večjih mestih postavili tudi posebne barake – izolirnice.⁷⁷

Zapis Richarda Collierja vsaj delno razkriva posledice pandemije in restrikcij, ki so čez noč obrnile na glavo življenja milijonov ljudi po vsem svetu: »For avid readers, it was a barren time, since most public libraries shut down – or piled the chairs on the library tables to discourage casual browsing. It was an anxious time for those with sick relatives; many hospitals forbade outsiders or allowed only ten-minute visits.«⁷⁸

III.

V Ljubljani so v Deželni bolnici zaradi španske gripe prvo pacientko sprejeli 16. avgusta 1918, le mesec kasneje pa so se že nakazovale kritične razmere.⁷⁹ Čeprav je v

71 »Španska bolezen,« *Slovenski narod*, 11. 10. 1918, 3.

72 »Razne stvari. Španska bolezen,« *Slovenski narod*, 21. 10. 1918, 4.

73 »Dnevne novice. Španska bolezen na Dunaju,« *Slovenec*, 18. 10. 1918, 4.

74 »Dnevne novice. Španska bolezen na Dunaju in v Budimpešti,« *Slovenec*, 21. 10. 1918, 4.

75 »Razne stvari. Španska bolezen,« *Slovenski narod*, 21. 10. 1918, 4.

76 »Po domovini. Zatvoritev javnih zabavišč v Trstu,« *Novice*, 22. 10. 1918, [2].

77 »Španska bolezen,« *Slovenski narod*, 9. 10. 1918, 4.

78 Collier, *The Plague of the Spanish Lady*, 145.

79 Kalčič, »Španska gripa,« 259.

V Zagrebu, ki je leta 1918 štel 108.000 prebivalcev, se je španska gripa po podatkih mestnega poglavarstva pojavila konec avgusta 1918, v *Jutranjem listu* z dne 4. 7. 1918 pa pod naslovom »Španjolska bolest u Zagrebu?« preberemo: »Munjevitom brzinom stala se posebna vrsta influence širiti Evropom ... No prekjučer, nenadno je posjetila ta pošast i Zagreb. Ukoliko za sad saznajemo, pregledao je jedan ovdášnji vojnički lječnik prije tri dana amo stigli vojnički bolestnički transport, te je ustanovio simptome te bolesti kod dvadesetsedmorice vojnika. Sam lječnik obolio je također naknadnog dana, te leži u jakoj groznici od 40 gradi vrućine.« Tudi podatki iz fonda zdravstvenega odseka prvo žrtev španske gripe datirajo z 2. julijem 1918. – Pantić, Marijan in Lovrić, »Španjolska gripa u Zagrebu,« 107–09. *Slovenski narod* je v začetku oktobra 1918 zapisal, da se je »influenca hudo razširila. Imelo jo je 80–90 odstotkov prebivalstva. Poslednji čas je pa bolezen zavzela bolj nevaren značaj in tudi nekaj ljudi, baje do 5 odstotkov umrje.« – »Dnevne novice. Španska bolezen v Zagrebu,« *Slovenski narod*, 5. 10. 1918, 5. *Slovenec*

časopisju, iz katerega sem črpala podatke za pričujočo raziskavo (*Domoljub, Domovina, Novice, Slovenec in Slovenski narod*), o španki napisanega le malo, je izotic, ki so se v glavnem pojavile v oktobru 1918 na zadnjih straneh listov, razbrati, da je bolezen zavladała širom Kranjske, seveda tudi v Ljubljani. Tedenski izkaz o zdravstvenem stanju prebivalcev ljubljanske občine za konec septembra navaja, da je influenza »jako razširjena« in da je »obolelo na stotine oseb; nastopa v lahki pa tudi v prav težki obliki v zvezi s pljučnico.«⁸⁰ *Novice* so poročale, da je bolnih 40 odstotkov železniških uslužbencev in med 36 do 42 odstotkov delavk in delavcev tobačne tovarne.⁸¹ Razvidno je, da so v drugem, jesenskem valu, ki je vrhunec dosegel oktobra 1918, prebivalci Ljubljane ne le množično zbolevali, temveč tudi umirali. *Slovenec* je zapisal: »Cele družine so bolne. Posamezne trgovine in gostilne so zaprli, ker je vse osobje zbolelo. Za šole ni niti misliti, da bi mogle poslovati, ker je bolezen nalezljiva in bi bilo zelo brezsčno, če bi se na ta način izpostavljali nevarnostim.«⁸²

Oktobra in novembra je bilo objavljenih tudi večotic o razsajanju španske gripe po drugih kranjskih krajih. Iz Blagovice so poročali, da se je bolezen »silno razširila«. Samo v vasi Loke je obolelo več kot 50 oseb, dve pa sta umrli, deklet, stari 19 in 15 let. Poročevalec je zaključil z besedami: »Strašno je hudo, po 9 ljudi leži v sobi, brez postrežbe, brez zdravnika; delo na polju počiva in vse je preplašeno. Kaj takega še ne – to je prava kuga.«⁸³ O španski gripi so poročali tudi iz župnije Šentjanž na Dolenjskem, kjer je zbolelo 600 ljudi, v tednu dni od pojava prvega primera je umrlo deset oseb. Kritičen je bil tudi položaj v Tržiču na Gorenjskem, kjer je bolezen prizanesla le malokateri družini: »Najhuje je bilo v petek 18. okt. Na ta dan sta podelila gg. župnik in kaplan 16 bolnikom sv. zakramente za umirajoče. V dobrem tednu je umrlo za to boleznijo 14 oseb, največ žensk.«⁸⁴ Slabo se je pisalo tudi prebivalcem Tržišča na Dolenjskem. V tem kraju, ki je v letu 1917 beležil 36 umrlih, so samo od 1. do 26. oktobra 1918 pokopali 37 ljudi. Najhujši dan je bil 18. oktober, ko je umrlo osem ljudi.⁸⁵ Hudo je bilo v novomeškem okraju, še posebej prav v Novem mestu.⁸⁶ Meseca oktobra in novembra je v Trebelnem umrlo 65 ljudi, pred tem pa v devetih mesecih samo 31: »Najrajši pobere španska bolezen mlada dekleta, mlade gospodinje. V neki

pa je pristavil: »Španska bolezen tudi v Zagrebu silovito divja in je tudi mnogo smrtnih slučajev. Trije uredniki »Hrvatske Države« so zboleli, tako da list danes najbrže ne bo izšel.« – »Dnevne novice. Španska bolezen tudi v Zagrebu,« *Slovenec*, 12. 10. 1918, 4.

O obolelih, umrlih in zdravljenju španske gripe v puljski bolnišnici Milovan Delić, »'Liječenje' španjolske gripe.«
80 »Ljubljanske novice. Tedenski izkaz o zdravstvenem stanju mestne občine ljubljanske od 22. do 28. sept. 1918,« *Slovenec*, 3. 10. 1918, 4.

81 »Po domovini. Bolezni in prometne ovire,« *Novice*, 18. 10. 1918, 2.

82 »Dnevne novice. Španska hripa divja,« *Slovenec*, 10. 10. 1918, 4.

O španski gripi v Ljubljani gl. tudi: Rok Omahen, »Koliko življenj je vzela epidemija španske gripe v Ljubljani. Umrljivost prebivalstva ljubljanskega okraja pred dobrim stoletjem,« *MMC RTV SLO*, 24. 1. 2021, <https://www.rtvlo.si/moja-generacija/koliko-zivljenj-je-vzela-epidemija-spanske-gripe-v-ljubljani/549913>, pridobljeno 3. 5. 2021. Rok Omahen, »Koliko življenj je vzela epidemija španske gripe v Ljubljani (2. del). Umrljivost prebivalstva ljubljanskega okraja pred dobrim stoletjem,« *MMC RTV SLO*, 31. 1. 2021, <https://www.rtvlo.si/moja-generacija/koliko-zivljenj-je-vzela-epidemija-spanske-gripe-v-ljubljani-2-del/549926>, pridobljeno 27. 5. 2021.

83 »Dnevne novice. Iz Blagovice se nam poroča,« *Slovenec*, 17. 10. 1918, 4.

84 »Dnevne novice. Iz Tržiča,« *Slovenec*, 25. 10. 1918, 4. »Dnevne novice. Iz Loma,« *Slovenec*, 29. 10. 1918, 3.

85 »Dnevne novice. Iz Tržišča na Dolenjskem,« *Slovenec*, 30. 10. 1918, 3.

86 »Dnevne vesti. Španska bolezen na Dolenjskem,« *Slovenski narod*, 7. 10. 1918, 5.

hiši na Čilpahu je umrlo za to boleznijo 6 ljudi. Gospodar, žena, njen brat in trije otroci. Redke so hiše, v kateri bi boleznijo ne občutili.«⁸⁷ S podobnimi besedami so opisovali tudi stanje v Beli krajini: »Tudi pri nas razsaja ‚španska‘ z vso ljutostjo. Ni skoro hiše, ki bi ne imela bolnika. Vas Radovica je n. pr. vsa obolela z županom in župnikom vred. Še mrličev nima nihče pokopavati.«⁸⁸

Marsikaj koristnega o »osebni obrambi« in ostalih ukrepih, ki naj bi ljudi varovali pred nalezljivimi boleznimi, izvemo iz dela Josipa Tičarja. V knjigi *Boj nalezljivim boleznim*, ki je izšla leta 1922, je v prvi vrsti opozoril na telesno čistočo. Ta naj bi vključevala tako čistilne kopeli celega telesa kot tudi uporabo snažnega perila in obleke. Poudaril je, da mora umivanje rok z milom pred jedjo in po uporabi stranišča »priti narodu v kri in meso«, pri nalezljivih boleznih pa so nujni uporaba »razkužilne vode«, spiranje ust, grgranje, čiščenje zob. Poglavje o higieni je zaključil s priporočilom za cepljenje: »Kjer moremo doseči s cepljenjem ali vbizganjem imuniteto, kakor pri kozah, difteriji, koleri, tetanu, se bomo poslužili teh pridobitev tem raje, čim večja je nevarnost, da dobimo bolezen. Varstveno cepljenje ali varstveno vbizganje seruma in bacilovih emulzij je važno obrambno sredstvo proti okuženju.«⁸⁹

V razdelku o aktivnem boju proti prenosu boleznijo s človeka na človeka je navedel izolacijo obolelih oziroma oseb, ki so bile z njimi v stiku: »Kontumaciranje sostanovalcev, prepoved prostega gibanja, izključitev obiskov, zabranitev izvrševanja poklica, obiska šole, so večkrat potrebne odredbe.« Korak dlje je šel pri obravnavi zelo nevarnih in močno nalezljivih boleznijo, saj je zapisal, da se morajo v teh primerih »omejitve nanašati na cele kraje: prepovedati se morajo javne prireditve, semnji itd. Najbolj važno pa je uničevanje kužnih kali, kjer jih je mogoče doseči, potom dezinfekcije – razkuževanja.«⁹⁰

V svojo ekspertizo je vključil tudi razdelek, v katerem komentira pomanjkljivosti odredb oziroma njihovo neupoštevanje: »V praksi življenja so vse naše odredbe pomanjkljive in pogosto v vsej potrebni doslednosti neizvedljive. / ... / Kdor vidi, kako precizno se znamo danes ubraniti kuge, kolere / ... / ta bo znal ceniti moderne odredbe zoper nalezljive boleznijo, jih bo izvrševal tudi v drugih slučajih, bo sodeloval v boju proti kugam, čeprav mu pri marsikaki epidemiji prihaja zavest nemoči in neuspešnosti vsega boja proti razširjanju in boleznijo. Ne moremo odrekati, da velik del krivde pripade indiferentnosti, nepoučenosti, malomarnosti ljudi, dasi ne moremo oprostiti pomanjkljive ureditve zdravstvene službe vse odgovornosti, in dasi računamo s pomanjkljivostjo vsega našega prizadevanja.«⁹¹

V časopisih iz leta 1918 najdemo le malo nasvetov, kako zaježiti in premagati špansko bolezen. *Slovenski narod* je skopo zapisal, da javno zdravstvo ne more nuditi pomoči in da

87 »Dnevne novice. Španska bolezen,« *Slovenec*, 25. 11. 1918, 3.

88 »Dnevne vesti. Boleznijo v Beli krajini,« *Slovenski narod*, 19. 10. 1918, 4.

89 Josip Tičar, *Boj nalezljivim boleznim* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1922), 28.

90 *Ibid.*, 29 in 30.

91 *Ibid.*, 31 in 32.

»prihaja pač v pošteb predvsem le osebno higijensko zadržanje, ne obiskovati bolnikov po nepotrebnem, izogibati se infekciji po kašlju drugih oseb, kakor je tudi dolžnost vsakega kašljajočega paziti na to, da drugih ne okuži«,⁹² a vendarle dodal nekaj priporočil: »Zdravniki pravijo, da španska bolezen ni opasna, ako se bolnik takoj od začetka strogo pazi. Predvsem mora bolnik pri najmanjši slabosti takoj v posteljo in uživati vsake dve uri vroč bezgov, lipov ali ruski čaj. Najvažnejši so pa križni ovitki. V prestani vodi namočena in nato dobro ovita brisača naj se enkrat pregrnjena položi od desne rame do leve pazduhe, druga pa v nasprotni smeri, čez pa ogrne suha brisača. To ostane tako tri do štiri ure. Tako se posreči pripraviti bolnika do potenja, kar uniči pričenjajoča se bronhialna ognjišča. / ... / Nevarnost influence tiči ravno v tem, da se v najmanjših zračnih cevah (bronhialnih) tvorijo malenkostna gnojna ognjišča, ki se pri ljudeh, ki ne gredo v posteljo, hitro na vse strani razširijo in povzročijo sliko najhujšega pljučnega vnetja. Sredstva za potenje v začetnem štadiju hitro vsesajo mala ognjišča in preprečijo razširjanje bolezni.«⁹³

Domovina pa je nasvete, kako naj ljudje ravnajo, »če se jih loti španska bolezen«, povzela iz švicarskega *Neue Züricher Zeitung*. Prispevek je bil relativno obsežen in vsebinsko bolj strokoven. Začne se z besedami: »Največje važnosti je, da gre bolnik takoj, ko začuti prve znake bolezni – trudnost, pritisk krvi v glavi, mrzlica itd. – v posteljo in pije vroče tekočine, čaj, limonado itd. S čajem naj užije prašek aspirina in fenacetina.« Konča pa: »V ostalem naj gre vsak bolnik v posteljo, naredi naj se mu visoko zglavje, da bo lažje dihal, poskrbi naj se mu lahko hrano in za dobro negovanje. Proti mučnemu kašlju bo zdravnik uporabil različna zdravila in čaje in proti oslabelosti srca bo delal z zavrtilnimi injekcijami in drugimi pripomočki. Domači, ki so poklicani negovati bolnika, naj se točno ravnajo po zdravnikovih navodilih in po splošnih pravilih, ki predpisujejo, kako se mora streči bolnemu človeku.«⁹⁴

Poleg teh so bolj »konkretna« le še priporočila »prijatelja *Slovenca*« obolelim in njihovim negovalkam ter negovalcem: »1. Čaj od kamelic, kolikor mogoče vroč, večkrat čez dan, eno malo skodelico še zvečer v postelji. 2. Zvečer naloži kamelice, kolikor mogoče vroče in zavite v ruto, čez pas, da se prehlajeni deli droba segrejejo. 3. Čez dan na vsakih 10 do 15 minut mrzle obkladke čez pas, pazi obenem, da je bolnik dobro odet. Ženske ob gotovih dnevih naj dobe mlačne, ker bi jim mrzli obkladki škodovali; če so zdrave, dobe istotako mrzle obkladke. 4. Umij bolnika na vsaki dve uri z mrzlo vodo po gornjem životu. / ... / 5. Bolnika ne sili z jedmi! – Na ta način smo pri nas vse bolnike kaj hitro v 3. do 7. dnevih postavili na noge! Po moji sodbi je vnet želodec, od vnetja huda vročica, ki sili v glavo, in bolnik bljuje več ali manj. Obkladkov ne devaj na čelo, ampak vedno čez pas. Pri neki deklici je vročina popustila že čez dve uri na veliko veselje staršev, ki so že mislili, da je izgubljena. Neki fant je imel grozno vročino, gotovo čez 40 do 42 stopinj, zdaj že dela in je ves vesel, ker je že bil pričakoval smrti. Naštel bi še več slučajev. Sredstvo je preizkušeno, torej – stori tudi ti tako!«⁹⁵

92 »Zdravstvo v Ljubljani,« *Slovenski narod*, 31. 10. 1918, 5.

93 »Razne stvari. Španska bolezen,« *Slovenski narod*, 14. 10. 1918, 4.

94 »Zdravstvo. Nekaj nasvetov za špansko bolezen,« *Domovina*, 4. 10. 1918, 3.

95 »Dnevne novice. Recept za »novo« bolezen,« *Slovenec*, 12. 10. 1918, 4.

Za konec še priporočila *Domoljuba*: »V sobi, kjer leži bolnik na kužni bolezni, obesi na široko v jesih namočeno rjuho. Ko se je posušila, jo izplakni v vodi in namoči zopet v jesihu. Pod posteljo bolnikovo postavi škafo s čisto mrzlo vodo; premeni jo poleti dvakrat na dan, pozimi enkrat. Voda vleče tudi vročino iz bolnika in brani, da ne preleži. Tudi narezana čebula vleče strup iz zraka nase; premeniti se mora vsakih 6 ur. Staro čebulo vrzi v ogenj. Voda, ki stoji nekaj časa v bolniški sobi, ni več za nobeno rabo. Kruh in druga jedila ne smejo biti v taki sobi, ker vleče vsaka stvar več ali manj nase zrak, ki je napolnjen z bolnikovim vzduhom. Pozimi in poleti mora biti bolniška soba odprta; čist zrak je glavni pogoj za zdravje.«⁹⁶

Ker so v paniki verjetno mnogi uporabili najrazličnejše nasvete, je konec oktobra 1918 Društvo zdravnikov javnost obvestilo, da je med epidemijo v želji, da bi se ubranili nevarne bolezni, vse preveč ljudi poseglo po sredstvih, ki niso samo »brezuspješna«, ampak »direktno škodljiva«. Pri tem so poudarili uživanje alkoholnih pijač in njihove negativne posledice za oboleli organizem.⁹⁷

Ker zakon o infekcijskih boleznih influence ni uvrščal med bolezni, ki jih je bilo treba prijavljati oblastem, lahko o številu obolelih le špekuliramo. V Ljubljani naj bi v zadnjih treh tednih oktobra za špansko gripo zbolelo več tisoč oseb, predvsem otroci, najstniki in mlajši od 30 let, »starejši oboleli so bolj redki, pri starih ljudeh pa je obojenje za influenco skoraj izjema.«⁹⁸

Katarina Keber navaja, da je obolevanje šolarjev in šolnikov v »Ljubljani in v širšem osrednjeslovenskem prostoru eno od redkih dogajanj v zvezi z epidemijo, ki je do določene mere dokumentirano in ki neposredno kaže na veliko razširjenost influence.«⁹⁹ To potrjujejo objave v časopisih, ki so v drugem valu dejansko skoraj največ poročali o obolelih šolarjih ali dijakih: »Na ljubljanskih ljudskih šolah je bila v prvih dneh oktobra bolna skoraj tretjina vseh šolarjev«,¹⁰⁰ kar je mogoče pojasniti z dejstvom, da so bile starejše osebe prekužene iz epidemij t. i. ruske gripe, ki je razsajala v letih 1889 in 1890.¹⁰¹ *Slovenski narod* je poročal, da je »nalezljivost influence jako velika, kot pri ošpicah. Ta nalezljivost se je pokazala pri sedanji epidemiji posebno med šolsko mladino, ko se je izhajajoče od enega obolenja razvilo med njegovimi sošolci celo ognjišče ter so iskre razširjevale in raznašale kal bolezni med druge tako, da se je v najkrajšem času tekom par dni pokazalo na vsaki šoli hiter napredek okužbe.«¹⁰² To potrjuje tudi zapis *Domoljuba*: »V nekatere šolske razrede so prišli izmed 30 učencev po trije v šolo, vse drugo je bolno.«¹⁰³

96 »Zdravstvo. V sobi, kjer leži bolnik na kužni bolezni,« *Domoljub*, 27. 6. 1918, 276.

97 »Po domovini. Sestanek zdravnikov,« *Novice*, 24. 10. 1918, 2.

98 »Zdravstvo v Ljubljani,« *Slovenski narod*, 31. 10. 1918, 5.

99 Keber, »Epidemija v šolskih klopeh,« 67.

100 *Ibid.*, 74.

101 Zupanič Slavec, »Ivo Pirc,« 58.

V Tičar, *Boj nalezljivim boleznim*, 139, preberemo: »Zadnja vsesplošna preplava Evrope se je odlikovala po posebni nevarnosti in zlobi ter je daleko prekašala vseobčo epidemijo influence v letih 1889 in 1890.«

102 »Zdravstvo v Ljubljani,« *Slovenski narod*, 31. 10. 1918, 5.

103 »Domače novice. Španska bolezen,« *Domoljub*, 10. 10. 1918, 423.

Pouk, ki se je začel 1. oktobra, je bil 3. oktobra že prekinjen, saj je do takrat iz šol izostalo med tretjino in polovico otrok. Sprva je bilo mišljeno, da se bo nadaljeval 15. oktobra, ker pa epidemija do takrat še ni popustila, so klopi ljubljanskih šol ostale prazne do 4. novembra 1918.¹⁰⁴ Narodna vlada je izdala sklep, da morajo vse srednje in ljudske šole v Ljubljani začeti redni pouk v torek, 5. novembra, med drugim tudi zato, ker ji »je premnogo do tega, da srednješolska mladina in ljudskošolski otroci ne bodo pohajkovali po ulicah«.¹⁰⁵

Da prvotni načrt ni bil v celoti realiziran, razberemo iz izjave poverjeništvu za uk in bogočastje, objavljene v *Slovencu* 9. novembra. Pouk na ljudskih šolah je potekal glede na lokalne razmere, ravnateljstva obeh gimnazij, realke in liceja pa so šele 13. novembra naznanila, da se redni pouk začne v ponedeljek, 18. novembra 1918.¹⁰⁶

Španjolka¹⁰⁷ je svojo moč pokazala tudi v Zavodu sv. Stanislava, ki svojih prostorov ni mogel kar sprazniti. Umrla sta profesor Franc Rebol in prefekt Ivan Pečkaj, do 12. oktobra so pod boleznijo klonili tudi štirje dijaki, obolelih pa je več kot 100. Obolela je tudi večina sester usmiljenk, »tako da ni skoro nikogar za postrežbo«.¹⁰⁸

Kljub temu, da je iz tedenskih izkazov o zdravstvenem stanju oseb v Ljubljani razvidno, da se je epidemija začela umirjati šele novembra,¹⁰⁹ je *Slovenec* že konec oktobra 1918 zapisal: »V zadnjih dneh je opazati, da epidemija influence med ljubljanskim civilnim prebivalstvom ponehuje.«¹¹⁰ Deželni zdravstveni svet pa je potrdil, da je v Ljubljani španska gripa zadnje dni oktobra začela izgubljati moč. Ocenil je, da bi nadaljnji ukrepi, denimo zaprtje kinematografov in gledališč, omejitve prometa na cestni železnici itd., prišli v poštev šele, »če bi se bolezen znova hujše pojavljala. Vsekako pa je občinstvu nujno nasvetovati, da se v lastnem interesu izogiba na hripi bolnih ljudi in sploh vseh prilik, kjer se zbira veliko ljudstva.«¹¹¹

Samo od sebe se pojavi vprašanje, s katerimi ukrepi so se prebivalci Ljubljane – poleg zaprtja osnovnih in srednjih šol – med epidemijo dejansko sploh srečali. Odgovor podajam na podlagi podatkov, evidentiranih v *Slovencu*, ki je v začetku novembra sporočil, da smejo biti od 4. novembra 1918 gostilne odprte samo od 11. ure dopoldne do

104 »Zdravstvo v Ljubljani,« *Slovenski narod*, 31. 10. 1918, 5. »Ljubljanske novice. Ljubljanske šole zaprte,« *Slovenec*, 3. 10. 1918, 4.

105 »Ljubljanske novice. Zopetni pričetek šol v Ljubljani,« *Slovenec*, 4. 11. 1918, 3.

106 »Ljubljanske novice. Pouk na srednjih šolah in učiteljišču,« *Slovenec*, 9. 11. 1918, 5. »Ljubljanske novice, Pričetek pouka na ljubljanskih srednjih šolah,« *Slovenec*, 13. 11. 1918, 3. Gl. tudi »Kranjske vesti,« *Učiteljski tovariš*, 18. 10. 1918, 5. »Kronika. V blagor mladine,« *Učiteljski tovariš*, 4. 11. 1918, 3. »Iz Jugoslavije. Slovenska trgovska šola v Ljubljani in Šolski pouk v Ljubljani,« *Učiteljski tovariš*, 15. 11. 1918, 4.

107 »Dnevne novice. Umrli je za španjolko,« *Slovenec*, 11. 10. 1918, 4.

108 »Dnevne novice. Španska bolezen v zavodih sv. Stanislava,« *Slovenec*, 11. 10. 1918, 4. »Po domovini. V zavodu sv. Stanislava,« *Novice*, 12. 10. 1918, 2.

109 »Ljubljanske novice. Tedenski izkaz o zdravstvenem stanju mestne občine ljubljanske od 24. novembra do 30. novembra 1918,« *Slovenec*, 5. 12. 1918, 3. Za december 1918 gl. »Ljubljanske novice. Tedenski izkaz o zdravstvenem stanju mestne občine ljubljanske,« *Slovenec*, 31. 12. 1918, 4.

110 »Ljubljanske novice, Tedenski izkaz o zdravstvenem stanju mestne občine ljubljanske,« *Slovenec*, 24. 10. 1918, 4.

111 »Dnevne novice. Deželni zdravstveni svet o španski hripi,« *Slovenec*, 30. 10. 1918, 3.

8. ure zvečer, kavarne pa do 9. ure zvečer. Mladine do 17 leta ta omejitve ni zadevala, saj so smeli biti dekleta in fantje na ulicah in javnih prostorih brez spremstva svojcev le do 6. ure zvečer; pa še takrat druženje ni bilo najbolj prijetno, saj je bilo zbiranje v gručah strogo prepovedano.¹¹²

Prepovedane so bile tudi zabave in praznovanja ob formiranju nove države, poročevalec je menil, da so časi »preresni in prenevarni za take reči. Zato je tudi v Ljubljani na dan manifestacije 29. oktobra napovedana ‚veselica‘ izostala. Narodno veče v Zagrebu je prepovedalo za ta čas celo vsako točenje alkohola. Skrajna treznost bodi povelje tudi pri nas v teh časih! Napravite narodne prireditve po društvenih domovih, a nikar ‚proslavljati‘ domovine s čini, katerih domovina ne more biti vesela!«¹¹³ ... Vendar v *Domoljubi* preberemo: »29. oktobra so bile morda najsijajnejše, kar se jih je doslej vršilo v Ljubljani. Kakih 60.000 ljudi, se je premikalo od jutra do poldneva po ljubljanskih ulicah, večina v dolgem, veličastnem sprevodu, ostali pa so ob strani gledali in pozdravljali ta sprevod.«¹¹⁴ ...

IV.

V avstroogrski monarhiji je po ocenah za špansko gripo umrlo okoli 250.000 ljudi,¹¹⁵ v Kraljevini SHS več kot 60.000.¹¹⁶ V Ljubljani, ki je junija 1914 štela okrog 50.000 prebivalcev,¹¹⁷ je umrlo 1.410 ljudi¹¹⁸ (ta podatek ne vključuje smrtnih žrtev med vojaki, njihovo število za zdaj ostaja neznano)¹¹⁹ oziroma več kot 400 Ljubljančanov,¹²⁰ čeprav je ljubljanski mestni magistrat »v interesu javnega zdravstva

112 »Ljubljanske novice. Zopetni pričetek šol v Ljubljani,« *Slovenec*, 4. 11. 1918, 3.

113 »Dnevne novice. Prosta zabava v vseh prostorih gostilne N. N.,« *Slovenec*, 8. 11. 1918, 3.

114 »Domače novice. Ljubljanske manifestacije,« *Domoljub*, 7. 11. 1918, 464.

115 Anatol Schmied-Kowarzik, »War Losses (Austria-Hungary),« v: Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer in Bill Nasson, ur., *1914–1918 – Online: International Encyclopedia of the First World War*, <https://doi.org/10.15463/ie1418.10964>, pridobljeno 21. 6. 2020. Rok Stergar, »Vojna, lakota, ujetništvo, negotovost in Jugoslavija. Leto 1918 na prostoru današnje Slovenije,« v: *1918 v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018), 82.

116 Likar, *Usoda nalezljivih bolezni*, 126.

117 Lojze Pipp, »Razvoj števila prebivalstva Ljubljane in bivše vojvodine Kranjske,« *Kronika slovenskih mest* 2, št. 1 (1935): 70, navaja, da je Ljubljana leta 1914 štela 49.653 prebivalcev. *Spezialortstrepertorium der Österreichischen Länder. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. VI. Krain: Spezialortstrepertorium von Krain* (Wien: Verlag der Deutschösterreichischen Staatsdruckerei, 1919), 1, navaja, da je v Ljubljani živelo 46.630 oseb (22.868 moških in 23.762 žensk). V SI_ZAL_LJU/0489, š. 1871, f. 170, ovoj XI-233/II, št. 308-360, Wochenausweis über Geburten und Sterbefälle, najdemo podatek, da je v začetku leta 1915 v Ljubljani živelo 49.695, 26. 6. 1915 50.376, 1. 10. 1916 50.716 in 1. 4. 1917 51.057 oseb.

118 Zupanič Slavec, »Ivo Pirc,« 58.

Za Zagreb točnih podatkov o obolelih osebah ni mogoče pridobiti, »pošto nije bilo prijavljivanje po lječnicima obligatorno, a sigurno ne bi bilo to niti od uspeha, pošto većina oboljelih nije prizivala liječnika i pošto liječnici ne bi bili mogli udovoljiti svim pozivima«. V drugem – jesenskem – valu, ki je terjal daleč največ žrtev, je v Zagrebu umrlo 536 oseb zaradi španske gripe in 325 zaradi pljučnice, kar pa ni povsem točno, ti podatki domnevno vključujejo namreč zgolj obdcurirane umrle v zagrebških bolnišnicah (večina pa je verjetno umrla doma). – Pantić, Marijan in Lovrić, »Španjolska gripa u Zagrebu,« 112 in 113.

119 Miha Šimac, »Kjer smrt junaške brate povabi v svate. V ljubljanskih bolnišnicah 1914–1918,« *Na fronti*, št. 5 (2008): 20–28.

120 Podatek o 403 umrlih, ki ga je Nina Kalčič pridobila iz matičnih knjig za Ljubljano (Nadžkofijski arhiv Ljubljana), velja za obdobje od septembra 1918 do februarja 1919. – Kalčič, *Španska gripa*, 30. Ta raziskava je bila nadgrajena

zaukazal natančno preiskavo vseh s front vračajočih se vojakov in ženskih vojaških pomožnih uslužbenk.«¹²¹ Vprašanje, kdo je postopek izvajal, saj je bilo veliko zdravnikov še na fronti, ostali zdravstveni delavci pa so bili preobremenjeni z dnevnimi obveznostmi, ostaja odprto.

Časopisni članki, ki so bili sprva optimistični in so influenco označili zgolj za prehlad, so med drugim valom bolj ali manj apatično nanizali smrtne žrtve, ki jih je gripa terjala v tem in onem kraju: »Španska bolezen se tako širi da je že malo hiš, kjer bi se ne bila pojavila več ali manj in zahteva dan na dan novih žrtev.«¹²² V drugi polovici oktobra 1918 pa so postajali čedalje bolj črnogledi, češ »bati se je še hujšega.«¹²³

Iz skromne bére ohranjenega gradiva o obdobju epidemije španske gripe¹²⁴ oziroma iz odsotnosti gradiva, ki bi civiliste seznanjalo z zdravstveno situacijo, je razvidno, da strokovnjaki in odgovorni mestni veljaki svoje naloge niso dobro opravili. Med največjim divjanjem bolezni po Ljubljani in njeni širši okolici so namreč v *Novicah* zapisali: »Pričakujemo, da mestni magistrat občinstvu vendar kaj pove o tej bolezni.«¹²⁵ Ker odgovorni nasvetov in usmeritev niso podali, so članki konec oktobra postajali vse bolj kritični do oblasti, spraševali so se, kaj so sploh ukrenile, da bi se epidemija omejila in zatrla. Očitali so jim, da je edini ukrep, ki so ga bile zmožne izpeljati, zaprtje osnovnih in srednjih šol: »Šole so zaprli, to je bila alfa in omega vsega, družega se pa vzlic skladanicam zakonov in naredb proti epidemijam ni ukrenilo prav nič. Tako jaha sv. Birokraj svojega starega šimeljčka na Kranjskem, kako je drugod, nam ni znano.«¹²⁶

Ljudje so zaradi odsotnosti in prezasedenosti zdravnikov ter pomanjkanja medicinskega osebja, zaradi čedalje večjega števila okuženih oziroma čedalje manjšega števila potencialnih negovalcev obolelih, neobstoja cepiv in ustreznih zdravil ipd. ostajali bolj ali manj osamljeni s svojimi skrbmi. Glede na časopisne podatke o tem, da je zaradi epidemije zastalo celo delo obrtnikov in kmetov, da pridelki ležijo na polju nepobrani,¹²⁷ da grozi pomanjkanje živil, je verjetno marsikoga skrbelo, da je pred njim ne le zima bolezni, temveč tudi zima lakote.

v okviru mednarodnega projekta *Razsežnosti in posledice španske gripe ob koncu prve svetovne vojne na Kranjskem in v Istri* ter odstira, da je v Ljubljani in njenem zaledju od septembra 1918 do marca 1919 za špansko gripo in njenimi posledicami umrlo 414 civilnih oseb. Gl. Keber, »Španska gripa,« 74, 76.

Številke o umrlih, ki so jih priobčili mestni fizik in dnevnik *Slovenec* in *Slovenski narod* za obdobje od septembra do novembra 1918 (s fokusom na oktobru, mesecu, v katerem je v Ljubljani in tudi po svetu za špansko umrlo največ oseb), so nižje, verjetno zajemajo zgolj osebe, ki so umrle (in bile obducirane) v bolnišnici. Gl. poročilo mestnega fizika dr. Krajca o zdravstvenem stanju prebivalcev Ljubljane za leto 1918. – SI_ZAL_LJU/0488, Cod. III, Rokopisne knjige, š. 119, knjiga 77 (1919), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 11. 2. 1919, 19. »Ljubljanske novice. Tedenski izkaz o zdravstvenem stanju mestne občine ljubljanske,« *Slovenec*, 24. 10. 1918, 4. »Zdravstvo v Ljubljani,« *Slovenski narod*, 31. 10. 1918, 5.

121 Marko Štepec, »Utrip vsakdanjega življenja v Ljubljani,« *Studia Historica Slovenica* 14, št. 2-3 (2014): 386.

122 »Dnevne vesti. Španska bolezen se tako hitro širi,« *Slovenski narod*, 18. 10. 1918, 3.

123 Ibid.

124 V obdelanem gradivu nisem zasledila podatkov o posameznikih, ki bi dvomili v obstoj bolezni in preventivne ukrepe proti njeni širitvi ali bi tem nasprotovali, kar seveda ne pomeni, da v družbi niso bili prisotni.

125 »Po domovini. Bolezni In prometne ovire,« *Novice*, 18. 10. 1918, 2.

126 »Dnevne vesti. Španska bolezen se tako hitro širi,« *Slovenski narod*, 18. 10. 1918, 3.

127 »Dnevne novice. Iz Št. Janža,« *Slovenec*, 18. 10. 1918, 4.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI_ZAL_LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - SI_ZAL_LJU/0488, Cod. III.
 - SI_ZAL_LJU/0489, Reg. I.

Časopisni viri

- *Domoljub*, 1918.
- *Domovina*, 1918.
- *Novice*, 1918.
- *Slovenec*, 1918.
- *Slovenski narod*, 1918.
- *Slovenski trgovski vestnik*, 1914.
- *Straža*, 1918.
- *Učiteljski tovariš*, 1918.

Elektronski viri

- Omahen, Rok. »Koliko življenj je vzela epidemija španske gripe v Ljubljani. Umrljivost prebivalstva ljubljanskega okraja pred dobrim stoletjem.« *MMC RTV SLO*, 24. 1. 2021. Dostopno na: <https://www.rtvsl.si/moja-generacija/koliko-zivljenj-je-vzela-epidemija-spanske-gripe-v-ljubljani/549913>. Pridobljeno 3. 5. 2021.
- Omahen, Rok. »Koliko življenj je vzela epidemija španske gripe v Ljubljani (2. del). Umrljivost prebivalstva ljubljanskega okraja pred dobrim stoletjem.« *MMC RTV SLO*, 31. 1. 2021. Dostopno na: <https://www.rtvsl.si/moja-generacija/koliko-zivljenj-je-vzela-epidemija-spanske-gripe-v-ljubljani-2-del/549926>. Pridobljeno 27. 5. 2021.
- Pirc, Tatjana in Katarina Keber. *Na zgodovinske epidemije bom odslej gledala drugače* [Elektronski vir]. Ljubljana: Radiotelevizija Slovenija javni zavod, 2020. Dostopno na: <https://val202.rtvsl.si/2020/04/nedeljski-gost-206/>. Pridobljeno 23. 8. 2021.

Literatura

- Anušić, Nikola. *U sjeni velikog rata. Pandemija španjolske gripe 1918. –1919 u sjevernoj Hrvatskoj*. Zagreb: Srednja Europa, 2015.
- Brodnik, Vilma. Preskrba Ljubljane z živili med 1. svetovno vojno. Diplomsko delo. Ljubljana, 1988.
- Collier, Richard. *The Plague of the Spanish Lady. The Influenza Pandemic of 1918–1919*. London: Macmillan, 1974.
- Dobaja, Dunja. *Za blagor materi in otrok. Zaščita mater in otrok v letih 1919–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Doblanović Šuran, Danijela, Gabriela Braić, Mirjana Flego, Davor Salihović in Monika Zuprić. »Kretanje i uzroci smrtnosti u deset istarskih župa u razdoblju od 1910. do 1923.« V: Petra Svoljšak, ur. *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte = Istra v Veliki vojni: glad, bolezn, smrt*, 55–84. Koper = Capodistria: Histria Editiones, 2017.
- Drnovšek, Marjan. »Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850–1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi.« V: Ferdo Gestrin, ur., *Zgodovina Ljubljane. Prispevki*

- za monografijo, 212–37. Ljubljana: Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino in Zgodovinsko društvo Ljubljana, 1984.
- Fischer, Jasna. »Zagate v kmetijstvu.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 72–74. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
 - Gerwarth, Robert. *The Vanquished. Why the First World War Failed to End, 1917–1923*. London: Penguin Books, 2017.
 - Govekar, Fran in Miljutin Zarnik, ur. *Ljubljana po potresu (1895–1910)*. Ljubljana: Tiskarna Drag. Hribar, 1910.
 - Kalčič, Nina. »Španska gripa.« *Zdravstveno varstvo* 41, št. 7-8 (2002): 257–62.
 - Kalčič, Nina. Španska gripa ali »Kadar pride žito v dobro zemljo in je ugodno vreme, tedaj je zrno veliko, zrno je debelo in močno, Ravnotako tudi influenčni bakterije. Kadar pridejo zanje ugodne razmere, tedaj se namnože in okrepe, da ne omagajo zlepa. Diplomsko delo. Ljubljana, 2001.
 - Keber, Katarina. »Epidemija v šolskih klopih. Primer španske gripe leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru.« *Kronika* 65, št. 1 (2017): 67–76.
 - Keber, Katarina. »Španska gripa leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru.« V: *1918 v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*, 71–77. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2018.
 - Kresal, France. »Struktura slovenskega gospodarstva.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 108–09. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
 - Leonhard, Jörn. *Pandora's Box. A History of the First World War*. Harvard University Press, 2018.
 - Likar, Miha. *Usoda nalezljivih bolezni*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1981.
 - Milovan Delić, Iva. »'Liječenje' španjolske gripe 1918. i 1919. u Pokrajinskoj bolnici u Puli: socialna komponenta pandemskog bolničkog mortaliteta.« V: Petra Svolfšak, ur. *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte = Istra v Veliki vojni: glad, bolezni, smrt*, 183–208. Koper = Capodistria: Histria Editiones, 2017.
 - Pantić, Julija, Marijan Marijan in Andrija Lovrić. »Španjolska gripa u Zagrebu.« *Povijest u nastavi* 4 (2006): 105–15.
 - Pipp, Lojze. »Razvoj števila prebivalstva Ljubljane in bivše vojvodine Kranjske.« *Kronika slovenskih mest* 2, št. 1 (1935): 66–72.
 - Pope, Stephen in Elizabeth-Anne Wheal. *Dictionary of the First World War*. Barnsley: Pen & Sword Military Classics, 2003.
 - Rollet, Catherine. »The 'Other War' II: Setbacks in Public Health.« V: Jay Winter in Jean-Louis Robert, ur. *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin: 1914–1919*, 456–86. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
 - Schmied-Kowarzik, Anatol. »War Losses (Austria-Hungary).« V: Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer in Bill Nasson, ur. *1914–1918—Online: International Encyclopedia of the First World War*. Dostopno na: <https://doi.org/10.15463/ie1418.10964>. Pridobljeno 21. 6. 2020.
 - Stergar, Rok. »Vojna, lakota, ujetništvo, negotovost in Jugoslavija. Leto 1918 na prostoru današnje Slovenije.« V: *1918 v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*, 78–89. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018.
 - Svolfšak, Petra in Gregor Antoličič. *Leta strahote. Slovenci in prva svetovna vojna. Z okvirnima črticama Ivana Cankarja in predgovorom Toneta Partljiča*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2018.
 - Svolfšak, Petra. »Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub (žrtev) med 1. svetovno vojno.« V: Stane Granda in Barbara Šatej, ur. *Množične smrti na Slovenskem. Zbornik referatov: 29. Zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola, 22. – 24. 10. 1998*, 225–40. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999.
 - Šarabon, V[inko]. »Svetovni promet po morju.« *Čas*, zv. 3 (1915), 146–57.
 - Šimac, Miha. »'Kjer smrt junaške brate povabi v svate.' V ljubljanskih bolnišnicah 1914–1918.« *Na fronti*, št. 5 (2008): 20–28.

- Šorn, Jože. »Slovenci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni.« *Zgodovinski časopis* 35, št. 1-2 (1981): 57–81.
- Šorn, Jože. *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.
- Šorn, Mojca. *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med veliko vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020.
- Štepec, Marko. »Utrip vsakdanjega življenja v Ljubljani.« *Studia Historica Slovenica* 14, št. 2-3 (2014): 379–94.
- Tičar, Josip. *Boj nalezljivim boleznim*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1922.
- Valant, Milan. *Ljubljana od 1895 do 1941*. Ljubljana: samozaložba, 1977.
- Vašte, Ilka. *Podobe iz mojega življenja*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1964.
- Zupanič Slavec, Zvonka. »Ivo Pirc.« *Na fronti*, št. 5 (2008): 52–59.

Tiskani viri

- *Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko / Landesgesetzblatt für das Herzogtum Krain*. Ljubljana = Laibach, 1914.
- *Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru*. Dunaj, 1914.
- *Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. VI. Krain: Spezialortsrepertorium von Krain*. Wien: Verlag der Deutscherösterreichischen Staatsdruckerei, 1919.

Mojca Šorn

THE SPANISH FLU EPIDEMIC IN LJUBLJANA: “WE EXPECT THE TOWN HALL TO TELL THE PUBLIC AT LEAST SOMETHING ABOUT THIS DISEASE”

SUMMARY

The present article first outlines the world at the time of the Spanish flu pandemic and then focuses on Carniola to illustrate how Ljubljana dealt with the disease. The description of the situation also partly answers the question of the degree to which the inhabitants of the provincial capital were informed about the health situation and whether the authorities did enough to ensure their safety.

The newspaper articles were initially optimistic and described the influenza as a mere cold, while during the second wave, they apathetically listed the lives claimed by the disease in certain districts. However, in the second half of October 1918, the press became increasingly gloomy and stated that “worse might still come”.

The modest amount of materials preserved regarding the period of the Spanish flu epidemic – or the absence of materials informing civilians about the health situation – attests to the fact that the experts and the responsible city officials failed to do a very

good job. For example, when the disease was at its worst in Ljubljana and its broader surroundings, the *Novice* newspaper wrote that the residents of Ljubljana were anxiously waiting for the Town Hall to say something about the disease, give advice, and present guidelines on how to fight it. As this did not happen, at the end of October, the press was becoming more critical of those responsible, asking itself what had been done to contain and overcome the epidemic. They accused the authorities that implementing the measure to close down primary and secondary schools represented the entire scope of their activities.

Meanwhile, people were left more or less to their own devices, worried because of the absence and overtaxing of doctors and the shortage of medical staff, the increasing number of infected people and the decreasing number of potential caregivers for the sick, the lack of vaccines and medicines, etc. Newspapers reported that the epidemic had even brought the work of artisans and farmers to a standstill, that crops remained unharvested in the fields, and that people faced impending food shortages. Therefore, many people probably worried that they faced a winter characterised not only by the disease but also famine.

For now, the author does not have any information at her disposal that would clarify how people perceived the disease, what their reactions were to the (in)activity of the authorities, and what was their outlook on the social and health situation. She notes that the legacy of the period of the Spanish flu pandemic is very modest for historians. The absence of archival sources can be explained as a consequence of the dysfunctional system of the Austro-Hungarian state, which was on the verge of collapse at the time, while the lack of printed sources can be seen as a result of the daily newspapers' focus on the establishment of the new state of SHS, which coincided with the culmination of the health crisis.